Stipe Gunjača

ČETVRTA STAROHRVATSKA CRKVA U BISKUPIJI KOD KNINA I GROBLJE OKO NJE[1]

Hrvatska arheologija od svog začetka nije riješila problem istraživanja položaja »v petih crikvah v Kosovi«. Taj lokalitet je naveden u dodatku hrvatskoj redakciji Ljetopisa Popa Dukljanina[2] i u prijepisima rukopisa »Historia Salonitanorum pontificum«[3] u vezi sa saborom i pogibijom kralja Zvonimira. Na intenzivnost istraživanja pogubno je djelovao u prvom redu nemetodičan rad i neodlučan stav istraživača uzrokovan zamamnom, ali ne i sukladnom viješću Ivana Tomašića. Po njemu je Zvonimir zborovao kod crkve sv. Cecilije u Petrovu polju – dakle u drugom lokalitetu – gdje bi bio ubijen i pokopan u crkvi sv. Bartula kod Knina, pred velikim oltarom.[4] Dakako da su se kontradiktorna razlaganja s obzirom na Zvonimirov svršetak, koja su se povremeno javljala u naučnoj literaturi, negativno odražavala na istraživalačkom zanosu, a naročito je negiranjem Zvonimirove pogibije istraživač ostajao obeshrabljen, jer je time ipso facto otpadao i lokalitet, odnosno njegov značaj, kad je pogibija usko vezana za nj, i on se spominje samo zbog toga. To je ostavilo svoje posljedice u istraživalačkom radu, što je, uz ostalo, uzrok, da se taj problem protegao do danas. Dugogodišnji boravak u Kninu omogućio mi je, da neposredno upoznam teren

[1] Ova radnja nije potpuna iz više razloga. Iskapanjem 1939. g. zahvatio se samo dio terena, jer se posao vršio neznatnim kreditom. Nažalost je zbog bombardiranja i deložiranja kancelarije muzeja u vrijeme rata, u mojoj odsutnosti, nastradala kancelarija i u njoj inventar pa s time i moj dnevnik iskapanja. Ovo radim po krnjim bilješkama preostalim na ceduljicama i po sjećanju. – Tloris kao i kovinski nalaz narisao je akad. slikar g. Bartul Petrić, na čemu mu ovdje zahvaljujem.

[2] Šišić, Letopis Popa Dukljanina. Izdanje Srpske kraljevske akademije. Posebna izdanja, knjiga LXVII: Filozofski i filološki spisi, knjiga 18. Beograd–Zagreb, 1928, str. 413.

[3] Dosad se obično tekst ovih rukopisa smatrao prerađenim djelom Tome arciđakona, poznatog pod naslovom Historia salonitana maior ili barberinski tekst Tomine Historie salonitane. O ovim prijepisima v. Barada: »Dalmatia superior«. Rad Jugoslavenske akademije br. 270, Zagreb 1949, separatni otisak str. 14–25. – Gunjača, Historia salonitana maior (u štampi), gdje je prvi put iznesen čitav tekst vijesti.

[4] Tomašić, Chronicon breve Regni Croatiae. Izdao Kukuljević: Arkiv za povjestnicu jugoslavensku IX, Zagreb 1868, str. 13, 14.

kninske okolice, pa sam među ostalim ustanovio i lokalitet »v petih crikvah v Kosovi«. Ovdje prethodno pretresam jednu komponentu tog problema, koja je, kako će se vidjeti, osnovni uzrok dugotrajnom kolebanju, a to bi bilo suvišno, da se pravovremeno ocijenio karakter otkrića.

U selu Biskupiji, na Kosovu polju kod Knina, pripada među brojne hrvatske arheološke položaje i zemljište ispod skupa Bukorovića kuća, u blizini današnje seoske crkve sv. Trojice. Položaj se zove »Bukorovića podvornice«; omeđen je s istoka spomenutim kućama, sa sjevera i zapada seoskim putem, a na južnoj je strani »Urinova jaruga«, koja dijeli Bukoroviće od Popovića. Geomorfološki ima predjel oblik drăge, kojoj su Bukorovića podvornice desna strana, a kako je drăga u novije vrijeme isprezidana i do vrha zidova ispunjene aluvijem, umanjene su joj karakteristike time, što je ona u uzdužnom profilu dobila stepenast oblik.

Na tome položaju davno je uočio arheološke ostatke fra Lujo Marun. Svoja zapažanja bilježio je, nažalost vrlo oskudno, u »Starinarskim dnevnicima«, koji se čuvaju u arhivu kninskog muzeja. Usprkos tome dnevnici vrve dragocjenim, naročito topografskim podacima. Ti su podaci, uz stvarne rezultate njegova dugogodišnjeg rada, koji se ogleda u golemom inventaru kninskog muzeja, njegova najvrednija naučna ostavština. Jedino iz toga, kao i po bilješci Mate Klarića, i po dvjema objelodanjenim vijestima možemo doznati nešto o razvoju zapažanja i o radu na tom položaju. Iz dnevnika se razabire, da je Marun još 1888. g. ušao u trag nekim arheološkim ostacima u tom predjelu Biskupije.[5] Iz jednog objelodanjenog podatka zna se, da je iste godine taj lokalitet bio uzet u obzir za istraživanje.[6] Na početku iduće godine došlo je do slučajnog otkrića sarkofaga,[7] a u ožujku 1889. vršila su se iskapanja, te se našla mala crkvica bez arhitektonskih ostataka.[8] Bulić je 3. XI. 1889. izvijestio, da su se otkrili ostaci male crkve s apsidom i nekoliko grobova, među kojima i jedan sarkofag, kao i da se našlo ulomaka s pleternom plastikom. On je jedini nabacio datiranje te crkve u razdoblje između devetog i jedanaestog stoljeća i pomislio, da bi se ovdje moglo raditi

[5] »U Biskupiji na pojati Bukorović-Keričić Jovana uzidan je oveliki fragment ornamentike u langobardskom stilu, a u vrtlu istoga razabiru se dobro nad zemljom ruševine njeke zgrade«. – Marun, Starinarski dnevnik A, str. 29.

[6] »... Tako su započeti predgovori za iskopine na brdašcu Ceceli u Petrovom Polju, na zemljištu kod Bukorovića kuća u Biskupiji, na brdu Petrovcu u Klancu ali se još nisu dobili odgovori.« Izvještaj Dujma Dolića na drugoj glavnoj skupštini Kninskog starinarskog društva. Viestnik hrvatskog arheološkog društva XI, 1889, str. 28.

[7] »Dne 20. II. 1889. bio sam u kočiji do Biskupije viditi odkriveni juče šarkofag prid crkvicom na Bukorovića podvornici i nemoguć se dotičnim vlastnikom nagoditi povratio se« – Marun, Starinarski dnevnik B, str. 44.

[8] »18. III. 1889., bio sam u Biskupiji razgledati izkopine kod Bukorovića kuće i na rimokat. groblju. Kod Bukorovića odkrivena jedna mala crkvica, bez išta osobita. Nadpisa ili rezbarija nije se našlo. Samo opazio sam jedan neznatni krljetak rimskog nadpisa komu jedva razabire se vršci dva-triju slova. Prid crkvicom našao se jedan sarkofag s poklopcem pribijenim, a u sarkofagu ispremiješani ostanci jednog mrtca. Seljani pripovijedaju kako taj sarkofag bio i prije otvaran i da se našlo u njemu nitko veli prstenja, a nitko jedan zlatni križ, koji da je zlataru u Šibeniku prodan. Oko crkvice ima mnogo priprosto ozidanih grobova« – Marun, Ibidem.

o jednoj od pet crkava na Kosovu polju.[9] Istodobno se govorilo o publiciranju tlorisa te crkve.[10]

O tom otkriću i položaju poslije se mukom šuti, a položaj se spominje samo pri bilježenju kojeg kasnijeg slučajnog nalaza, kao pri registriranju nalaza 1898.[11] i 1903.[12] g. Tek trideset i pet godina poslije prvog zahvata Maruna obuzima želja za ponovnim traženjem.[13] Godine 1929., izazvan novim nalazom nakita, on, skupa s Klarićem, pokušava istraživati na drugoj njivi iza crkve.[14]

Pregledamo li izneseno gradivo, najprije ćemo vidjeti, da je Marun na osnovu uzidanog fragmenta pleterne plastike u pojati Bukorović-Keričića i ostatka ruševina u vrtu dobio indicij za istraživanje. Rezultatima iskapanja vršenog u ožujku 1889. nije bio zadovoljan, jer, kaže, da je crkva bila bez ičega osobitog i da se nije našlo »nadpisa i rezbarije«. Na grobove se uopće ne osvrće, tek im spominje običan oblik. O doba postanka crkve ne govori, jer nije vidio jasnih osobina zgrade. Marunove bilješke i Bulićev izvještaj su kontradiktorni: dok Marun kaže, da natpisa i rezbarije nema i spominje samo jedan dekorirani kamen uzidan u pojati, Bulić izvješćuje o pronađenim ulomcima rezbarije i o više uzidanih fragmenata u obližnjim kućama!

[9] »Na obroncima brda na komu su razasute kuće sela Biskupije, nedaleko župske crkve S. Trojice, družtvo je otkrilo ostanke male crkve na jednu apsidu, sa njekoliko grobova, od kojih i jedan sarkofag od mekog domaćeg kamena. Ulomci rezbarije tu našasti, kao i oni uzidani u obližnjim kućama, svjedoče da je postanje ove crkvice iz dobe IX–XI. v. te da je crkvica jedna od pet povjestnih crkava u Kosovom polju.« Bulić: Treća glavna skupština Starinarskoga kninskoga družtva. Prilog broju 11, god. 1889. Bulletino di archeologia e storia dalmata, str. 6, pod točkom 5 – Starohrvatska prosvjeta IV, 1898, str. 162.

[10] »3. XI. 1889. bila je treća glavna družtvena skupština, na kojoj je bilo od upraviteljstva podastrto izvješće o dogotovljenom gradivu za II. svezak »Hrvatskih spomenika«. Isto je upraviteljstvo prikazalo narise tlorisa bazilike na Kaptolu i odnosnih sgrada, bazilike na Stupovima i one na rimo-katoličkom groblju u Biskupiji i odnosnih sgrada, crkve na grčko-iztočnom groblju u Uzdolju, crkve kod Bukorovića i one na Lopuškoj glavici ...« – F. Radić: Izvješće o radu Hrvatskog starinarskog družtva u Kninu u obće, a napose o kršćanskim starinama do sada odkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri. Starohrvatska prosvjeta IV, Knin 1898, str. 160.

[11] »25. 5. 1898. Sava Bukorović p. Vase našao fibulu iz dobe seobe naroda na zemljištu kod starohrvatske crkvice kod Bukorovića« – Marun: Starinarski dnevnik, E, pod navedenim datumom.

[12] »17. 5. 1903. javio mi Popović Marko p. Nikole iz Biskupije, da juče vadeć pržinu, da je našao ozidan grob na svojoj zemlji što je između starohrvatske crkvice na Bukorovića oranicama te u njemu nekih tarquesa, sitnih mrdjelica od biserja i tri naušnice zlatne. Ove sam predmete kupio za muzej. Grob je bio dobro u klak ozidan i posvođen. U njemu koštur mlada čeljadeta. Orjentacija običajna. Po prilici tu ima još grobova na koje treba paziti.« – Marun, Starinarski dnevnik F, pod navedenim datumom.

[13] »4. 11. 1924. ... Podalje dočekao me je Pavao Duča te smo ujedno pošli do Bukorovića crkvine. Ova je od vlastnika sasma izrovana. Ipak i ovdje bi se moglo opet neke pokušaje učiniti sa malom ili nikakvom nadom u uspjeh.« – Marun, Starinarske bilježke, god. 1924. pod datumom od 4. XI.

[14] »Dne 26. III. 1929. sin Jaramaza Stevana pk. Mije iz Biskupije donio je dvije starohrvatske naušnice (ukosnice) sa zrncem, koje da je našao u grobu kopajući zemlju za usjeve na podvornici Bukorovića Jovana više »Kolišta« i »Triju voda«. U istom grobu

To bi bilo moguće dovesti u sklad samo tako, ako se u vremenu od ožujka do studenog 1889. g. nešto naknadno našlo ili primijetilo (na pr. spolije po kućama). Međutim Marun, koji sav posao izvodi na terenu, nikad i nigdje nije spomenuo to, što je naveo Bulić. Da nije bilo istraživanja poslije ožujka 1889., dokaz je bilješka od 26. IV. 1929., u kojoj stoji, da se tada radilo »o malom pokušaju« i da »s nekih razloga nije se moglo nastaviti«. O nacrtu, koji Dolić navodi, nema više nikada spomena; niti je objelodanjen, niti postoji u muzeju. Vidimo, da se sav rad na istraživanju crkvice odvijao 1889. godine: sve što je o njoj bilježeno, površno je i navedeno tek u izvještajima muzejske djelatnosti. Od 1889. godine dalje o crkvi se mukom šuti, te objekt uopće ne ulazi u literaturu starohrvatskog graditeljstva. Možda zbog toga, što ga Marun još u početku nije ocijenio kao starohrvatski, vjerojatno zato, što tada kao pionir, bez dovoljnog iskustva, literature i naučnog metoda u istraživanju, nije bio u stanju konstatirati vremensku pripadnost nalaza bez najjasnijih epigrafskih ili stilski arhitektonskih oznaka. To mu nitko ne će zamjeriti, jer je šutnja metodičnija od usiljenog natezanja. Kasniji sukcesivni, slučajni nalazi kovina na tom položaju potaknuli su ga da spontano obilježi lokalitet nalaza »kod starohrvatske crkvice«, ali to je bilo kasnije, kad je radom stekao iskustvo, da su izvjesni tipovi kovinskih priloga u grobovima istovremeni s pleternom skulpturom i da se vrlo često javljaju skupa. Navraćanje na teren i ispoljavanje intimnih misli u dopuštanju mogućnosti, da se ponovo pokuša istraživanje (24. II. 1924.), a odmah zatim spontana skepsa u »malu ili nikakvu nadu u uspjeh« jasan su dokaz njegove unutarnje borbe: prvog dojma sa sukcesivnim indicijama. Ipak je kod njega prevladalo uvjerenje, da ta crkva nije starohrvatska građevina, kad 1928. g. taj lokalitet potpuno isključuje iz kombinacije pri istraživanju ostataka pet crkava. To je dokazano time, što je kombinirao s nekim drugim lokalitetima u Biskupiji, među kojima je jedan, koji ničim nije jasno određen, dok je preko lokaliteta na Bukorovića podvornici prešao, kao da on uopće ne

da je nađen i jedan zlatni prsten. Još je izjavio poruku očevu predsjedniku, da bi ako misli da je potrebito tu kopati, može slobodno doći i obraditi.

Uhvatismo ovu prigodu i pođosmo na dva sata popodne društvenim autom do rečenog Jaramaza i do podvornica Bukorovića, gdje se ustanovilo da je pred više od 35 godina tu izveden jedan mali pokušaj, ali iz nekih razloga nije se moglo nastaviti. Mjestu, gdje su otvoreni nekoliki grobovi ostao je naziv »Crkvina« i tim se imenom i danas zove. I zbilja pomnjivim ispitivanjem položaja opazili smo trag zida kao od apside. S istog položaja ima uzidan na pročelju obližnje kuće ulomak pletera. Presjednik (Marun) je videći susretljivost pomenutog vlasnika Jaramaza naumio, da što pred 35 godina nije smio izvesti, izvede sada odnosne pokušaje. Utanačio je s vlasnikom da uzme 6–8 radnika i da počne kopanjem malo iz daljega radi eventualnih grobova, ali tako da se čim prije prikuće ka crkvenim zidovima. Propitali smo se za »zlatni« prsten, ali nam reče, da mu ga je žena sebi stavila na prst, nu da ćemo ju na povratku preko Topolja naći u mlinu pa da možemo vidjeti. Tako je i bilo, ali zlatan nije bio, nego bronzani.

Sutra dan (27. III.) odosmo ponovno da vidimo, jeli se počelo s radnjom i kako napreduje. Nu opazismo da se je počelo previše iz daljega i da idu dosta u dubinu bez potrebe, zato presjednik odredi drukčije, naime da ne treba dok se ne namjere na grobove ići toliko u dubinu, a kad su jednom počeli iz daleka, da i nastave, no samo za pola pliće kao nadoknadu vlasniku što je iz zemlje povadio posađeno sjeme.« – Klarić: Bilješke starinarske (u njima je obuhvaćena druga polovina 1928. i prva polovina 1929.), str. 33, Arhiv muzeja hrvatskih starina.

postoji. Sve se to vidi iz Ivekovićeve reambulacije hrvatskih arheoloških položaja u Biskupiji, a tu je reambulaciju u stvari inspirirao Marun.[15]

Iskapanje, odnosno kopanje zemlje Jovana Bukorovića godinu dana poslije toga nije poteklo iz nakane traženja pete crkve, jer oko nje nije ni radio, nego na zemljištu iza njene apside, i to u namjeri da nađe grobnih priloga. Na to ga je potaknuo ponovni nalaz nakita u blizini te crkve. To se iz bilješke jasno razabira, kao i to da ga je u momentu istraživanja opet obuzela želja da se što prije približi apsidi, i to uvijek zbog neke unutarnje borbe o vremenu njena postanka. Prema tome Marun nije bio siguran u prethodne tvrdnje o pronađenim položajima sviju pet crkava (1928), ma sa koliko god odlučnosti je to bilo istaknuto. Svejedno se brzo okanio započetog posla, jer nije našao istovremenih priloga, koji bi mu dali poticaj za dalje istraživanje i zato je poslije dva dana – barem se iz dnevnika ne vidi, da je radio više – prestao kopati, a da ni jednog pronalaska nije unio u muzej. Presudna je bila činjenica, što se rad izvodio veoma površno, kako se to, uostalom, vidi iz same bilješke, koju sam iscrpljivo iznio.[16] Bilo tako ili kako mu drago drukčije, činjenica je, da je taj objekt ostao nauci nepoznat, i da je Marun (netemeljitim ma da i ponovljenim zahvatima) na taj način sâm stao na put svojoj životnoj žudnji da utvrdi položaj »v petih crikvah v Kosovi«. Međutim, revizija iskopina dokazat će drugo.

Poslije Marunovih pokušaja iskrsla su još dva slučajna nalaza, koji su dali pobude da se objekt revidira. 22. III. 1933. g. pronašao je seljak Đuro Bukorović pok. Petra ulomak arhitrava uzidan u jedan stari grob na njivi udaljenoj pedeset koračaja od pojate Bukorović-Keričić Jovana prema bunaru Bukorovcu.[17] Ulomak se nalazi u muzeju. 23. I. 1939. donio je u muzej seljak Božo Bukorović iz Biskupije mjedeni prsten, koji je našao u jednom grobu na podvornici Aćima Bukorovića pok. Filipa, za vrijeme krčenja. Tvrdio je, da je u istom grobu i istom prigodom Ljuban Bukorović našao

[15] »... Osim ove velike bazilike u Crkvini, još su konstatovana ponovo: druga velika trobrodna bazilika na Stupovima, udaljena kojih stotinjak metara od prve bazilike, i između onih dviju bazilika, na ostacima poznate »villae regalis«, ostaci još jedne treće jednobrodne bazilike, valjda nekoć dvorske kapele. Centralna građevina, koju spominje Vinjalić, nalazit će se svakako ispod današnje srpsko-pravoslavne parohijalne crkve Sv. Trojice, dok je peta velika bazilika nesumnjivo konstatovana istočno od one prvospomenute velike bazilike. Tako je potpunom sigurnošću konstatovan na ovome mjestu u Biskupiji onaj lokalitet XI. vijeka, koji stara hrvatska kronika iz XIV. vijeka (nastavak prevoda ljetopisa Popa Dukljanina) nazivlje »u petih crikvah u Kosovi«, i gdje se ima tražiti grob kralja Dmitra Zvonimira koji je na tom polju ubijen. To je mjesto očito bilo veliko, a nalazi se u plodnom polju, punu jakih i nepresušivih izvora, što je u tim krajevima sjeverne Dalmacije od osobita značaja i rijetkosti. Sistematske iskopine vršit će naše društvo pod nadzorom gg. urednika Ivekovića i Abramića i dalje.
Detaljnu raspravu o tom važnom nalazu, popraćenu svim potrebnim ilustracijama donijet će naš idući svezak.« – Biskupija kod Knina, Starohrvatska prosvjeta str. 175, nova serija II, 1–2; Zagreb–Knin 1928.

[16] Usporedi fotografije iz 1929. g. (br. 1) i 1939. g. (br. 5, 7, 9) te priloženi nacrt. Tu se najbolje vidi, kako je Marun kopao plitko, tako da su grobovi ostali ispod domašaja pijuka. Grobovi br. 8, 10, 11, 12, 15, 26, 27, 39, 46 i 47 podvlače se pod podvornicu, koju je Marun 1929. pretraživao; oni su nedirnuti, što najbolje dokazuje, da ih radeći nije dohvatio.

[17] Inventar Biskupije začet od prof. P. Pauscha, pod br. 264.

par naušnica i tri povezane vitice, koje su bile po sredini skeleta. Grob je porušen. Istoga dana došao sam u Biskupiju, da to izvidim, i tamo sam doznao: da na podvornici ima grobova, da je ljeti 1938. godine Ilija Bukorović, brat Aćimov nekako po sredini podvornice našao grob, koji je bio ozidan sedrom, stijene su mu bile spojene krečom, a bio je pokriven pločama »na dvije vode«. U njemu je našao zlatan prsten, koji je prodao Marunu.[18] Dalje mi

Sl. 2. Situacija Bukorovićevih podvornica u Biskupiji

ispričaše seljaci, da se crkva na toj oranici vidjela dugo vremena, ali da je postepeno rušena, jer se njen kamen upotrebljavao za obzidavanje okolnih oranica. Crkveni ostaci, vele, bili su visoki preko jednog metra, a kod oltara vidjela se udubina za »svetu čašu« (kustodija). Uvidjevši, da tu treba istraživati, obustavio sam krčenje i s vlasnikom sklopio ugovor, prema kojemu se podvornica u roku od mjesec dana morala istražiti i zemljište prirediti za sadnju, pa je u početku veljače otpočelo iskapanje.

Kako se podvornica počela krčiti od Urinove jaruge prema sjeveru i bila pripremljena za sadnju skoro do polovice, kad se tu naišlo na prvi grob, vlasnik nije pristao da se pretraži onaj već prekrčeni dio. Uvjeravao je, da se ništa ne će naći, jer je tu tlo vodovirno i da se odmah ispod obradivog sloja nalazi čista, neispremiješana glina. Ipak je dopustio, da se na toj prevrnutoj površini naprave dva unakrsna profila. Tom prigodom se nije naišlo ni na kakve tragove ranijeg prevrtanja zemlje. Ipak sam otvorio rov 10 m ispred prvog nalaza, a 31 m daleko od Urinove jaruge, očekujući, da prvi nađeni grob ne bi morao da bude periferni, već da bi se mogao naći još koji grob ispred njega, u većoj dubini negoli je to zahvaćeno Aćimovim krčenjem. Međutim sve do tog prvog groba, na koji se sami seljaci namjeriše,

[18] Nepoznato je, kamo je dospio taj prsten kao i drugi sitni predmeti njegova vlasništva; zameo im se naime trag pred samu njegovu smrt (umro 15. I. 1939).

nije bilo ništa. Odmah do njegova položaja našli su se drugi grobovi, naročito uz susjednu oranicu Đure Bukorovića. Pošto se pronašlo trinaest grobova i njihovih ostataka, pokazala se izvjesna praznina, a iza nje naišlo se na južni zid crkve. Sa strane njezina sjevernog zida groblje se opet nastavljalo sve do pred vrh podvornice, gdje prestaje humozno tlo i javlja se litica.

A. GROBLJE

Raskrivena podvornica Aćima Bukorovića ne predstavlja cijelo groblje; to je, kako se i po nacrtu vidi, samo njegov pretraženi segment; groblje se nastavlja, sigurno uokolo crkve, u susjednim česticama Đure Bukorovića na istočnoj, a Bože i Stane Bukorovića, te Đurđije Jaramaz na zapadnoj strani.

Na Aćimovoj čestici nađena su pedeset i dva groba, a vidi se, da ih je moralo biti više, jer tragove njihova nestajanja nalazimo u preostacima samo nekih dijelova izvjesnih grobova (3, 4, 5, 6, 7, 19, 35), a onda u nelogičnoj praznini između južnog zida crkve i skupine grobova 1–13. Može biti, da su ti krnji grobovi i ta praznina tragovi nekadašnjeg Marunova pretraživanja. Možda je s te točke potekla njegova opaska »... Oko crkvice ima mnogo priprosto zidanih grobova« u bilješci od 18. III. 1889.

Dubinski položaj grobova je različit i kreće se od 30 do 175 cm. Grobovi nisu položeni u redovima, ali orijentacijom zadržavaju uobičajeni pravac zapad–istok, izuzevši tri groba (1, 4, 43) okrenuta prema jugu. U svakom grobu, izuzevši grob (?) br. 18 i grob br. 35, našao se skelet, a u nekima ih je bilo i po dva, tri. Kod svih su ruke bile položene niz tijelo. U svim grobovima nađeno je tragova paljevine, koja se rasprostire od glave do sredine tijela, a prema nogama sve to rjeđe. Veličina grobova je različita, zavisna uvijek od stasa pokojnika.

U kratkom prikazu ovog otkrića[19] osvrnuo sam se na strukturu grobova i konstatirao tri tipa. Prvom pripadaju grobovi, koji nisu bili obloženi nikakvim materijalom. To su jednostavno rake u prostoj zemlji, u koju se polagao mrtvac. Ovdje ih je devet na broju (25, 26, 30, 31, 36, 37, 43, 48, 52). Primijetio sam kod grobova 25, 26, 30, 31 i 52 u visini od 20–30 cm nad skeletom sloj maltera debeo oko 4 cm. Zastalno je bio postavljen vodoravno, ali s vremenom, a naročito kad je istrulo tijelo, a u zemlji nastala praznina, sloj se zbog tlaka ulegao i ispucao na više mjesta. U grobovima 37 i 43 vapnenu je smjesu zamijenila glina i ona se, dakako, nije u sloju kompaktno održala nego se ispremiješala sa zemljom. Pojava tog sloja, t. j. nekadašnjeg pokrova nad skeletom, nije do toga slučaja registrirana pri iskapanju starohrvatskih grobova. Značajno je, da su ti grobovi u najvećoj dubini (120–175 cm). U dva groba (37 i 43) bilo je priloga.

[19] Dr. Stjepan Gunjača, Važnost novih starohrvatskih iskopina u Biskupiji kod Knina, gdje je ubijen kralj Zvonimir. Novo Doba od 9. IV. 1939, str. 21, Split 1939.

Karaman tim hrvatskim grobovima u prostoj zemlji pripisuje najveću starost i datira ih u VIII. stoljeće.[20] Njegove tvrdnje o razvoju starohrvatskog groblja osnažene su baš tim nalazom, jer se ovdje po slojevima i po tipovima grobova najbolje odrazio vremenski profil, tako da je on, posjetivši u toku rada ovo otkriće, i na osnovu moga prikaza u »Novo doba«[21] našao potvrdu za svoje kombinacije stvorene dotadanjim studiranjem. Po strani tih grobova, a uvijek u manjoj dubini, nalazili su se poznati ovalni, i onda pačetvorasti obzidani grobovi. Utvrđeno je, da ovalni grobovi potječu iz razdoblja IX.–XII. stoljeća, dok su pačetvorasti pozniji. Zato taj odnos u dubinskom rasporedu i najprimitivniji karakter najdonjih daje tim grobovima vremensku prednost pred ovalnima, t. j. oni mogu biti najkasnije iz XI. stoljeća ili još i prije njega. Dakako da se ova tipološka podjela ne smije stricte ugrađivati u odsječeni vremenski okvir. Tu i tamo mogao je po koji grob u periodu prevlađivanja kasnijeg tipa biti građen tehnikom prethodnoga, no to se svakako događalo u periodu iščezavanja starijeg i prodiranja mlađeg tipa, pa poneki grobovi obaju tipova mogu biti suvremeni. Nalaz predmeta u njima s jednostavnosti izrade nije izrazit, da bi se i po tom specificiralo doba. Jednostavnost prostih karika i prstenja ne zavisi od stila nekog perioda, nego na nju jače utječe vremenom neomeđeno, a svakako trajno siromaštvo radne klase.

Drugi tip predstavljaju grobovi ovalnog oblika, koje susrećemo najčešće,[22] i koji su se, jer sadržavaju priloge, dosada rado otkrivali. Njihov tip na pretraženoj čestici prevladava, ima ih 24 (br. 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 24, 29, 33, 40, 41, 47, 49, 50 i 51). Dno im je bilo u dubini od 110 do 70 cm. Dubina samih grobova varirala je od 25 do 38 cm. Zidani su od dvovrsnog materijala: od sedre i običnih odebljih ploča od vapnenca. Grobovi zidani sedrom dotjeraniji su, jer su stijene približno svedene na oblik kvadra. Kod jednog i istog groba ti su kvadri različnih dimenzija, pa se vidi, da sedra nije donošena i obrađivana ad hoc. Lako je mogla biti uzeta s obližnje ruševne crkve, t. j. s njenog svoda, jer ima komada, kojih presjek odgovara istokračnom trapezu. Od sadre su izrađene obložnice groba, naime uzglavlje, bokovi i podnožje. Pogdjekojem grobu obložnice su spojene malterom, drugima glinom, trećima miješanom glinom i malterom, a četvrtima su položene usuho. Kod grobova obloženih pločama od vapnenca nema tragova takvom radu; ploče su jednostavno slagane usuho i, dakako, da zbog njihova rudimentarnog oblika grob biva deformiran. Obje vrste ovalnih grobova pokrivene su kamenim pločama sasvim nepravilna oblika, da im nisu dotjerane ni dodirne strane, pa je šupljina između njih bila krpljena malim pločicama, začepljivana glinom ili zasipana zemljom, a mnoge ploče

[20] Karaman, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima i starohrvatska groblja. Rad Jugosl. akademije, knjiga 268. Umjetničkog razdjela 4, Zagreb 1940, str. 24–26.

[21] Karaman, o. c. str. 36.

[22] U posljednje je vrijeme objelodanio dva groblja s ovalnim grobovima Karaman: 1. Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina. Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LI, 1940, str. 67–100 (separatni otisak 1936. g.), 2. Navedeno djelo u noti 19.

Sl. 1. Istraživanje oranice Đure Bukorovića g. 1929., u krajnjoj desnoj skupini Fra L. Marun

Sl. 3. Pogled sa bunara-česme »Bukorovac« na položaj četvrte crkve (Za korita pred česmom upotrebljeni su stećci)

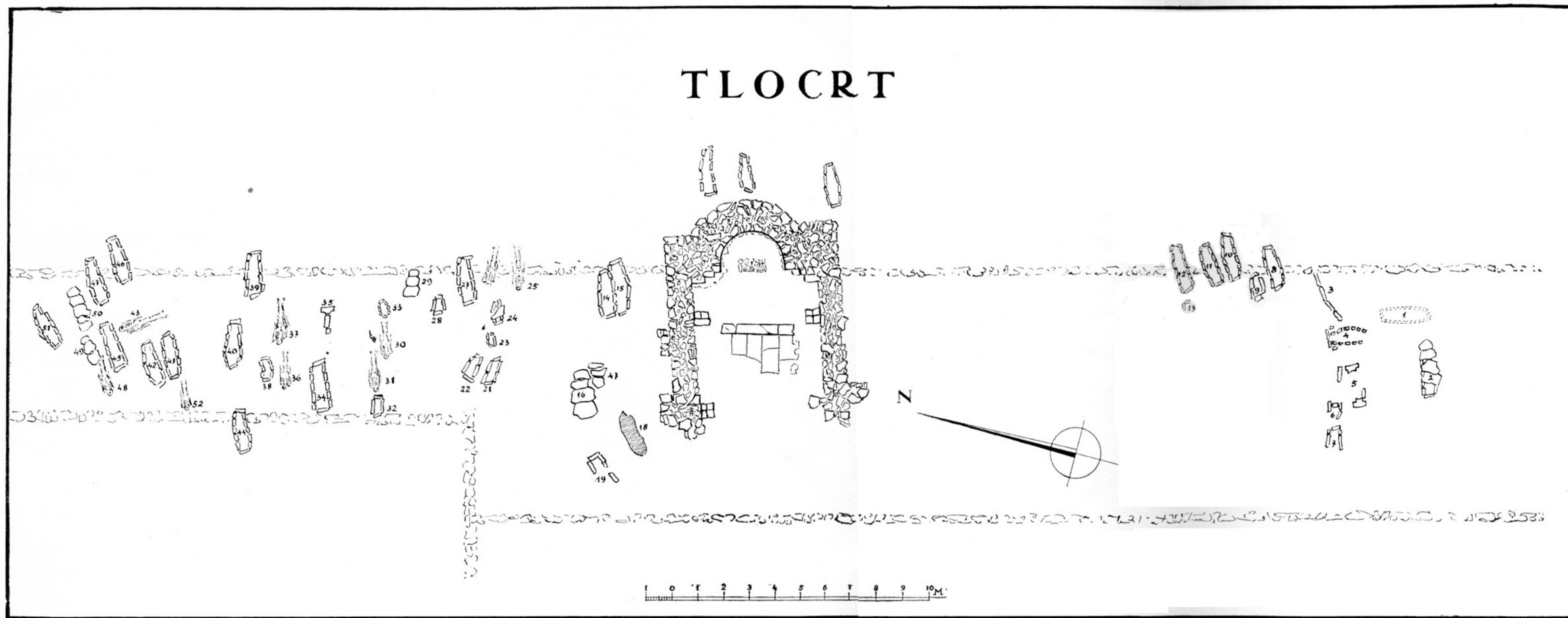
Sl. 5. Raskrivanje starohrv. groblja na čestici Aćima Bukorovića g. 1939. Lijevo oranica Đure Bukorovića koju je 1929. godine istraživao Marun

Sl. 6. Dio prve skupine grobova s grobom br. 4.

Sl. 7. Položaj grobova na pristranku brijega od groba br. 20. dalje

Sl. 4. Tloris iskopina na Bukorovića podvornici g. 1939.

naliježu jedna na drugu. Grobovi, kojima su obložnice bile vezane malterom ili glinom, imaju taj spoj i između obložnica i pokrivnih ploča. Neki, ali samo dječji grobovi imali su popločeno dno, dok su skeleti odraslih ležali prosto na zemlji. Bilo je u njima grobnih priloga, ali ne naročitih, ni po broju, ni po kvalitetu.

Tri su se osobita momenta očitovala kod tih grobova: Pogledamo li na nacrtu u slici 6. grob broj 4, činit će nam se njegov oblik neobičan; to je u stvari krnji grob, koji je očuvan do preko sredine, a nema donjeg dijela s podnožnicom. On je pao na grob, koji je već postojao i koji je za 90° drukčije orijentiran. Tom prigodom uklonjena je ranijem grobu desna bočna strana, dok su uzglavnica, donožnica i lijeva bočna strana ostale nedirnute, dapače je ta posljednja poslužila novijem grobu za uzglavnicu. U još neriješenom pitanju, da li su grobovi bili izvana obilježavani kakvim znakom, takvo bi postavljanje groba na grob istog tipa, govorilo, da nisu. A činjenica, da se u jednom grobu nalazi više skeleta, svjedoči da jesu, jer su donji skeleti respektirani pa nisu kod ukopa naknadnog mrtvaca uopće bili dirani. Nije dakle kasniji mrtvac tu polagan slučajno; po nekom znaku se ipak znalo, koji je grob njegovih bližnjih. Prema tome ne bismo sada mogli iznijeti drugu vjerojatnost, nego da su vanjski znakovi bili postavljeni od trošnog materijala, u prvom redu od drveta.

Dječji grob (br. 9) imao je za desni bok položen dekorativni ulomak grede crkvene pregrade, o kojoj će kasnije biti govora. Taj ulomak nesumnjivo potječe od bližnje crkve, pa je uz druge njene građevinske karakteristike najbolji dokaz, da crkva potječe iz X.–XI. stoljeća. To je indicij, koji je nedostajao prvom istraživanju, i to je presudno djelovalo na ustručavanje, da se ta crkva okarakterizira kao starohrvatska.

Kod dvojnog groba (br. 14 i 15), t. j. kod dva groba s jednom zajedničkom bočnom obložnicom po sredini, pokrivne ploče jednog i drugog groba prelazile su naizmjenično preko te obložnice i tako dopirale od jedne nad drugu raku. Po tome bi se moglo pomišljati na istovremenu smrt dviju osoba, vjerojatno bračnog para, jer je u grobu br. 14 nađen ženski, a u grobu br. 15 muški kostur. Dvojni grobovi su rijetki; našao se identičan primjer na Majdanu i sličan u Mravincima.[23]

Kad već spominjemo ovalne grobove, vrijedno je istaći opažanja s obzirom na postanak tog oblika. Na to se već osvrnuo Karaman i izložio vjerojatnost, da je ovalni oblik uvjetovalo ljudsko tijelo.[24] Ja sam na tom položaju, a kasnije na Goričini u Pridrazi i kod sv. Spasa na Vrelu Cetine stao da ispitujem njihov postanak i rekonstruirao ga ovako:

[23] Karaman, o. c. str. 9–10.

[24] »Niz kamenih klinova zabijenih u zemlju pravio je prostrani oblik groba uokolo mrtvaca ... Kako su se ti kameni često po vremenu nešto naklonili prema unutrašnjosti groba, to je širina groba pri gornjem kraju u Glavičinama pogdjegdje postala manja od same širine mrtvačke glave. Vjerojatno je ovaj običaj, da se grob izvodi neposredno uz mrtvačevo tijelo, i doveo do karakterističnog ovalnog oblika sa suženim krajevima, gdje su stajale mrtvačeva glava i noge, i s izbočenim srednjim dijelom, gdje su bila mrtvačeva bedra.« O. c., str. 6.

Budući da se iza obložnica nalazi meka, dirana zemlja, to one nisu mogle biti usađivane ni zabijane, jer se zemlja u tom slučaju nabija i postaje tvrđa. Da su stijene bile zabijane bar s vanjske strane groba, zemlju ne bi bilo trebalo dirati. Ako prihvatimo tehniku zabijanja, onda je neprotumačiv način, kako su se malterom spajale stijene–obložnice kod nekih ovalnih grobova. Kad bi se radilo o usadnicama, ne bi dno svima bilo na istoj površini, nego bi jedna usadnica zadrla dublje, a druga pliće. Odgrtao sam tu nekoć diranu zemlju za leđima obložnica sve do tvrde zemlje, koja nikad nije dirana, i ustanovio sam, da u prostoru između obložnica i tvrdice ima po nekoliko centimetara meke zemlje. Čisteći je sada u vertikalnom pravcu ustanovio sam, da dopire u dubinu točno do razine dna grobova. Na istom nivou leže dna obložnica. Dignuvši sve, što je nekoć dirano, dobile su se proste rake, ponegdje pačetvorasta, ponegdje nešto zaobljena oblika. Po tome je lako zaključiti, da je bila iskopana prostranija raka, u koju se najprije položio mrtvac, do njega su se tik uz tijelo oblagale stijene (koje stoga nazivamo obložnicama), zatim se valjda do vrha obložnica izvana nasula zemlja, i onda kao pokriv polagale ploče, te se na njih vratila u raku sva zemlja. Pod bočnim tlakom te nasute zemlje često su se obložnice nakrivile prema unutrašnjosti groba, jer u tom pravcu, naročito kad se mrtvac raspao, nije bilo zapreke naginjanju. Da su obložnice bile zabijane, taj se proces ne bi odigrao svakako ni izdaleka toliko. Da su se stijene oblagale oko položenog mrtvaca, dokaz je i to, što se nalazilo vrlo malo prostora između kostura i obložnica, upravo onoliko, koliko su ga mogli zapremati istrulo tkivo i odjeća. To je dakako striktnije provedeno u grobovima, gdje obložnice sačinjavaju sitnije stijene, i zato je kod njih ovalni oblik savršeniji. Iako obložnice s dužim stijenama to ne postižu, svejedno pokazuju tendenciju k ovalnoj formi. Uz najprimitivniji materijal i izradbu sve nas to upućuje na zaključak, da su grobovi bili rađeni tek za smrt pojedinca, jer se očituje rad, koji se izvodio brzo i naročito za pojedinačnu prigodu.

Treći tip grobova ima oblik istokračnog trapeza. Grobovi su se našli u najgornjem sloju, često im je poklopnica bila 25 cm ispod površine podvornice. Takvih grobova bilo je 16 (5, 7, 19, 21, 22, 23, 27, 28, 32, 34, 35, 38, 39, 44, 45 i 46). Sastavljeni su od gotovih tesanih ploča, koje među sobom nisu vezane spojnim materijalom. Ploče su većinom od lapora, a kako toga nigdje u blizini nema, nego na pločniku crkve, i tu baš pločâ nedostaje, i budući da je obrada crkvenih i grobnih ploča identična, to je dokaz, da materijal za gradnju tih grobova potječe od uzimanja sa pločnika zapuštene ili već porušene crkve. To je najkasniji tip grobova, nastavlja se na ovalne, a pripada razdoblju od XIII. do XV. stoljeća.

Ne da se utvrditi, kojemu su od ta dva posljednja oblika pripadali grobovi 6 i 13, jer su njihovi preostaci neznatni. Nije jasno ni što je s grobom 18. To je zapravo konkavna udubina 5–7 cm debelog sloja maltera, u kojoj se nije našlo ništa, što bi podsjećalo na grob.

Grob 1.

(Zatekao se porušen, a na skici je unesen samo njegov položaj.)

a) Prosti mjedeni prsten, koji je našao Božo Bukorović. Iznutra je plosnat, a izvana blago konveksan, širina mu je zbog toga, što je izglodan, nejednaka i deformiran je. Promjer (šupljine) iznosi 19 mm.

b) Tu su nađena ona tri bakrena koluta povezana u obliku lanca, što ih je donio Ljuban Bukorović. Koluti se spajaju na krajevima, a jedan je sastavljen od žičanog užeta, koje se sastoji od tri niti. Promjer im se kreće oko 25 mm.

c) Dvije proste naušnice od srebrne žice. Prva je veća i pri krajevima se ne spaja. Promjer joj iznosi 19 mm. Druga je od tanje žice, pri kraju nepotpuna za 1 cm, a drugi joj kraj ima kukicu. Promjer joj iznosi 15 mm. Predmet je donio isti čovjek.

Grob 2.

Par srebrnih malih naušnica s dočetkom u obliku slova S. Jedna je oštećena za polovinu. Promjer im iznosi 9 mm.

Grob 16.

a) Dva bakrena koluta; prvi se u krajevima ne spaja, deblji je i veći. Promjer prvoga iznosi 22 mm, a drugoga 20 mm.

b) Tanki bakreni prsten plosnat s vanjske i unutarnje strane. Na vanjskoj strani su dva jedva vidljiva žlijeba, koji teku paralelno s rubovima. Promjer iznosi 17 mm.

c) Dvije srebrne naušnice trozrnatog tipa. Ni jedno zrno nije očuvano. Sačuvana je mrežasta žica među zrnima na jednoj, a četiri su filigranska reda na drugoj. Obje pri vrhovima imaju uške i kukice. Promjer im iznosi 17 mm.

Grob 17.

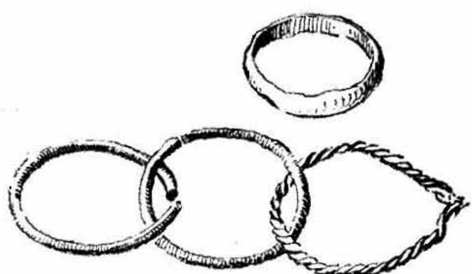
Dvije male bakrene naušnice u obliku deformirane vitice. Promjer iznosi 15,10 mm.

Grob 20.

Dvije proste srebrne karike, koje se na krajevima ne spajaju. Drugoj nedostaje 25 mm dužine do spoja krajeva. Promjer očuvane iznosi 27 mm.

Grob 29.

a) Dva bakrena žičana deformirana koluta s rastvorom pri krajevima. Promjer većega 25, a manjega 23 mm.

Sl. 9. Nalaz u grobu br. 2.

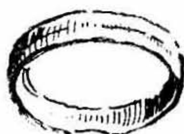
Sl. 8. Nalaz u grobu br. 1.

Sl. 11. Nalaz u grobu br. 17.

Sl. 10. Nalaz u grobu br. 16.

b) Bakreni prsten iznutra ravan, a izvana zaobljen. Krajevi su mu prilemljeni. S vanjske strane ruke je širi, pa se sve više sužuje prema oprečnoj, unutarnjoj strani. Promjer iznosi 16 mm.

Grob 37.

a) Dva bakrena deformirana žičana koluta nejednake veličine, jedan je pri kraju spojen, a drugi rastvoren. Promjer većega iznosi 19 mm, a manjega 16 mm.

b) Bakreni prsten, kojeg su krajevi spljošteni i probušeni, da se uvuče zaglavak, koji ih spaja. Iznutra je spljošten, a izvana zaobljen s nešto izdignutim rebrom duž sredine. Promjer mu iznosi 17 mm.

Grob 41.

a) Dvije nejednake srebrne jednozrnate naušnice. Manjoj je zrno otpalo. Sred jajolikog zrna u vertikalnom pravcu ima rebro. S jedne strane je zalemljeno za kariku, dok mu je na drugoj strani rupa, u koju ulazi drugi krak karike. Promjer veće iznosi 27 mm, a manje 24 mm.
b) Prosti tanki bakreni prsten ravan s unutarnje i vanjske strane. S vanjske strane ruke nešto je proširen. Promjer iznosi 18 mm.

Grob 43.

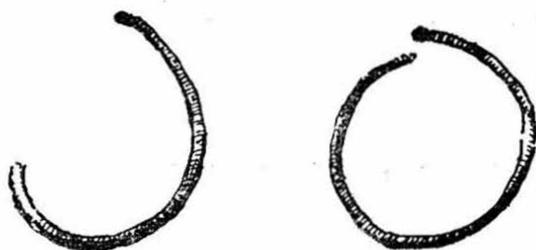
a) Bakreni prsten iznutra ravan, a izvana zaobljen. Promjer mu iznosi 18 mm.
b) Bakreni prsten istog proreza, nešto je tanji od prvoga. Krajevi su mu spljošteni i prelaze jedan preko drugoga, probušeni su, da se utjera zaglavak, kojim su spojeni. Promjer obaju iznosi 18 mm. Oba su nađena na srednjem prstu lijeve ruke.

Grob 45.

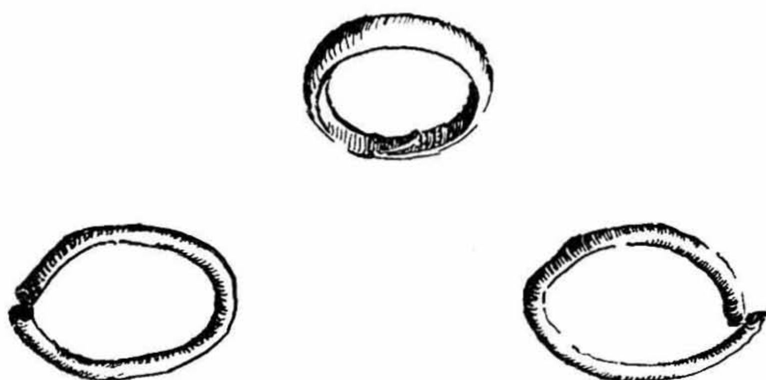
a) Dvije bakrene naušnice veoma oštećene, s ostatkom jajolikog zrna. Promjer očuvanije kreće se oko 24 mm.
b) Dva izobličena koluta od bakrene žice, kojima se krajevi spajaju tako, da jedan prelazi preko drugoga. Približan im je promjer 22 mm.

Grob 51.

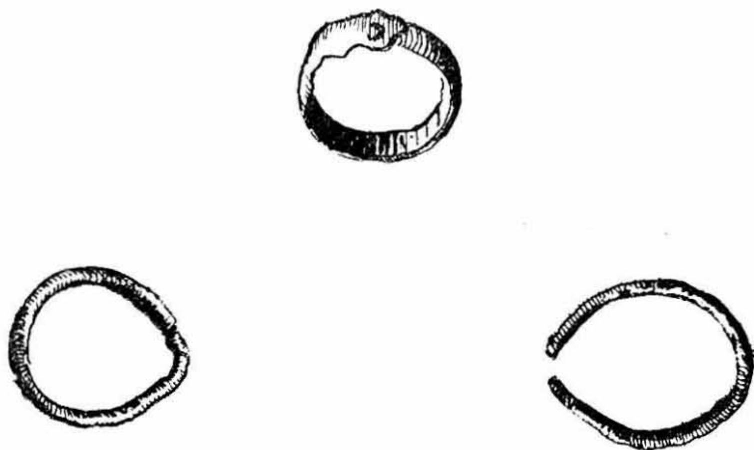
a) Jajoliko zrno naušnice s ostatkom karike na jednoj strani. U vertikalnom pravcu, preko sredine, podijeljeno je filigranskim rebrom. Na svakoj polukugli od vrhova prema tranzversalnom rebru nalazi se šest duguljastih latica od filigranske žice.
b) Tanki bakreni prsten pačetvorasta presjeka. Duž vanjske strane urezana su dva žljebića. Promjer mu iznosi 16 mm.

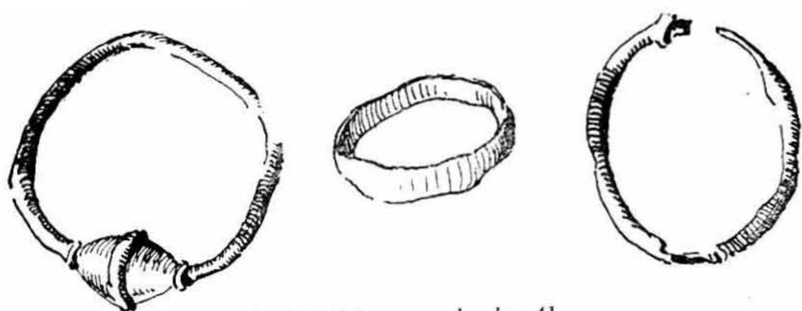
Sl. 12. Nalaz u grobu br. 20.

Sl. 13. Nalaz u grobu br. 29.

Sl. 14. Nalaz u grobu br. 37.

Sl. 15. Nalaz u grobu br. 41.

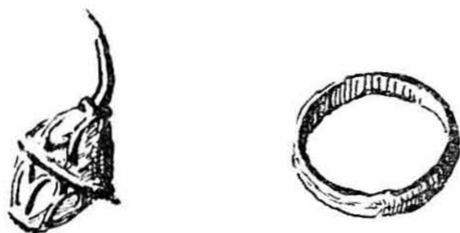

Sl. 16. Nalaz u grobu br. 43.

Sl. 17. Nalaz u grobu br. 45.

Sl. 18. Nalaz u grobu br. 51.

B. CRKVA

Pronađena crkva sačuvala nam se najvećim dijelom samo u najdonjem sloju temelja. Jedino se apsida očuvala u većoj visini, jer se nalazila u međi, koja se odavna nije dirala, a koja je sa susjednom česticom za 80 cm viša od razine Aćimove oranice. Lijeva strana apside visoka je do 120 cm. Crkva se pridržava uobičajene orijentacije zapad – istok. Jednobrodna je, izvana je široka 8 m, dok joj dužina nije čitava, jer je temelj s pročelja izvađen tako, da preostala dužina iznosi 9 m. Pogledamo li neobičan oblik raskrivene čestice, vidjet ćemo, da se ona odjednom prema jugu naglo proširila, a to je nastalo bez sumnje pripajanjem male susjedne čestice. Na toj maloj nekad posebnoj čestici sigurno se u svoje doba krčilo, i tim radom uklonjen je pročelni zid crkve s dijelom bočnih zidova.

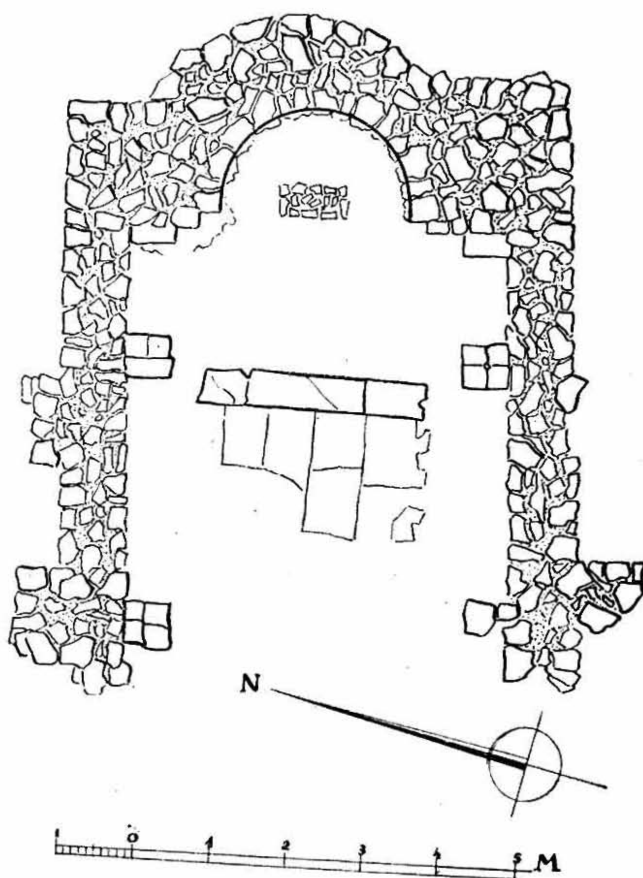
Morfološki sastav crkvenih zidova identičan je sastavu ranih starohrvatskih zdanja, koje karakterizira upotreba neobrađenog kamenja (gdje nije bilo gotovog s ranijih građevina), i tom neoblikovanju logična je posljedica upotreba velike količine maltera. S vanjske strane bočnih zidova nalazimo organski za njih vezane oble potpornjake (kontrafore): na lijevom su dva, a na desnom je očuvan samo ostatak jednoga. Dok su bočni zidovi debeli 75 cm, dotle je istočni zid, na kojemu je obla apsida, jako zadebljan, no opet oba kraja različito: lijevi 125 cm, a desni 175 cm. Inače apsida oko sredine ima istu debljinu kao i bočni zidovi. Ona je izvana i iznutra očuvana u visini, koja se kreće oko 50 cm nad temeljem; na njoj je iznutra ostala žbuka. Apsida je polueliptičnog oblika: rastvor joj iznosi 275 cm, a dubina 175 cm. Na počecima je s obje strane profilirana pravokutnim ugaonim zasjekom. Unutra, između istočnog i južnog zida očuvao se pačetvorasti blok, koji pripada ostatku pilona. S druge, pendent strane ga nema, ali je postojao, što se vidi po ostacima malterne postelje, koja mu je preostala. Unutra, uz dužne zidove, sačuvali su se ostaci četiriju pilona kvadratičnog presjeka, ali oni nisu organski vezani sa zidovima. Slagani su od pravokutnih tesanaca, koliko se sjećam, sedrenih. U crkvenom prostoru na početku apside našao se temelj postamenta oltarske baze dug 90 cm, a širok 40 cm. Po sredini, pred parom pilona bližih apsidi, nađeni su ostaci crkvenog pločnika in situ i nešto uzdignuti transversalni niz ploča, koji je sigurno služio za osnovicu crkvene pregrade (septuma), a do njega se sačuvalo, u razini nekoliko centimetara nižoj, nekoliko laporastih ploča poredanih u okomitom pravcu na taj transverzalni niz. Te su ploče oveće, pačetvorasto oblikovane, a jedna od njih ima po sredini rupu u obliku izduženog pravokutnika. Ostali dio pločnika, kako je rečeno, raznesen je za gradnju grobova najmlađeg sloja.

Da se odredi približno doba gradnje, odnosno postojanja crkve, oslonit ćemo se na ove karakteristične oznake:

1. Oblik crkve. Pronađena crkva pripada jednobrodnom longitudinalnom tipu. Dosad se držalo, da je jednobrodna crkva većih dimenzija nastala pojednostavljivanjem regionalne hrvatske ranoromanske trobrodne bazilike, suživanjem samo na jedan brod.[25] Za jednobrodnu crkvu sv. Spasa u Vrelu Cetine smatralo se prema tako postavljenoj tezi, da pripada kasnom sred-

[25] Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, str. 71.

njem vijeku.[26] Međutim iskapanjem izvršenim u jesen 1947. g. dokazano je, da sv. Spas predstavlja prelaznu formu iz starohrvatskog tipa centralne osnove u longitudinalne kanoničke oblike crkvene bazilikalne arhitekture, i

Sl. 19. Tloris četvrte crkve na Bukorovića podvornici u Biskupiji.

po tome sam je datirao u X. stoljeće.[27] Zato konstruiranje jednobrodne crkve vremenski ne stoji iza trobrodnih nego prije njih. I logika graditeljskoga razvoja bi govorila, da se iz jednostavnog jednobrodnog razvio kompliciraniji trobrodni oblik, a ne obratno. Kako oblik te naše crkve pripada prvom,

[26] Karaman, ibidem.

[27] Gunjača, Rezultati arheološkog istraživanja u staroj Vrlici. Slobodna Dalmacija, Split br. 911. Novogodišnji broj 1948. – Radovi na crkvi i groblju sv. Spasa na vrelu Cetine. Ljetopis Jugosl. akademije 55, Zagreb 1949, str. 87–91.

čistom, longitudinalnom, jednobrodnom tipu, to mu je vremensko mjesto ispred ili najmanje istodobno s trobrodnim bazilikama, a kasnije nikako, dakle nipošto poslije XI. stoljeća.

2. *Tehnika zidanja.* Već je rečeno, da morfološki sastav zidova (neoblikovani krševi, velika količina maltera) pripada ranom hrvatskom graditeljstvu. To graditeljstvo obilježuje i nepravilnost linija kao i nepreciznost konstrukcije: omaške, koje potječu iz samoukog, ali i smionog stvaranja domaćeg arhitekta – zidara. Kod ostataka te građevine to se očituje u nejednakoj zidnoj masi s lijeve i s desne strane apside, što je posljedica, da je luk s desne strane apside duži od lijevoga i da luk njene vanjske strane nije simetričan s obzirom na os crkve. Zidovi do vanjske strane apside također nemaju pravilnu liniju. Parovi pilona nisu baš simetrično postavljeni, a naročito udara u oko, što položaji pilona iznutra ne odgovaraju položajima vanjskih potpornjaka. Njihovo zasebno, neorgansko zidanje s bočnim zidovima potvrđuje sve to. Sve je, dakle, tipično za rano hrvatsko graditeljstvo.

3. *Ostaci elemenata presvođivanja.* Karaman je u više radova i na više mjesta dokazao, da je specifična osobina ranohrvatskih građevnih objekata rješavanje krova presvođivanjem. Toj osobini su se isto tako rado pripisivale težnje za građenjem u različitim slobodnim tlorisnim oblicima i malim dimenzijama. Držalo se najvjerojatnijim, da su male dimenzije crkvica dopuštale svodovno prekrivanje i da se ono napustilo, kad su domaći majstori u XI. stoljeću stali graditi crkve većih dimenzija.[28]

Te osobine međutim nisu odjelite pojave, njih u uzročnoj vezi treba gledati povezane. Držim, da je težak problem prekrivanja bar javnih zgrada odigrao presudnu ulogu u kočenju razvoja naših ranih građevina u pravcima površinskog širenja, i da su slobodni oblici izišli baš iz teškog problema usklađivanja površinskih dimenzija s presvođenim prekrovljivanjem. Kako su zidovi građeni sitnom, neoblikovanom građom, njihova se čvrstoća uglavnom sadržavala u malternoj vezi, a presvođivanjem u različitim oblicima trajno se rješavao način prekrovljivanja, to tako loš sastav zida nije pružao jako uporište veoma teškoj presvodnoj konstrukciji. Stoga se nisu zidala zdanja velikih raspona, i odatle male tlorisne dimenzije. U raščlanjenosti tih malih tlorisa manifestira se baš rezultanta napora oko usklađivanja površinskih dimenzija sa statičkim momentima, koje traži glomazno opterećenje presvodnog krova. Zato, ako netko gleda u tim elementima raščlanjenosti arhitektonsku dekoraciju, griješi; oni imaju i te kakvu statičku funkciju, jer svi primaju na sebe svoj dio tereta presvodne konstrukcije. Drugo je, što je to vrlo vješto rješavano u skladu s dobivanjem prostora, još i često povezivano sa simboličkim (na pr. tloris u obliku križa), kanoničkim (na pr. tri lađe, od kojih su dvije pobočne s obzirom na njihov uzani prostor funkcionalno suvišne, ali postoje samo zato, da prime svoj dio tereta za njih razčlanjenog krova), pa i dekorativnim osobinama. Tipičan primjer takvog uravnoteživanja pružaju nam starohrvatske crkvice okruglog oblika

[28] Karaman, Dalmacija kroz vjekove u historiji i umjetnosti, Split 1934, str. 49.

sa šest apsida uokolo.[29] Te apsidice, koje naoko djeluju jako dekorativno, nisu u stvari drugo nego potpornji centralnom kružnom zidu, koji se nad njima izdiže kao veliki tambur noseći kupolu. Njihovom konkavnom formom iznutra dobio se znatan unutarnji prostor, a taj je osnovno traženje inicijatora gradnje i koncepcije arhitekta. Načičkanost kružne, matične jezgre s tim polukružnim apsidicama, koje se završavaju polukupolastim svodom, od vanrednog je dekorativnog efekta, a zapravo sve se to skladno povezalo i tako podredilo statičkoj funkciji. Kad se kod nas riješilo pitanje prostora zidanjem crkava longitudinalnih oblika, i dalje se zadržao presvodni krov, samo što taj sada ne djeluje na bogatu raščlanjenost tlorisa. Statički momenat bočnih zidova longitudinalne građevine, koju presvođeni krov tlači prema vani, riješio se tako, da su se duž zidova s vanjske strane jednostavno gradili vertikalni potpornjaci (kontrafori).

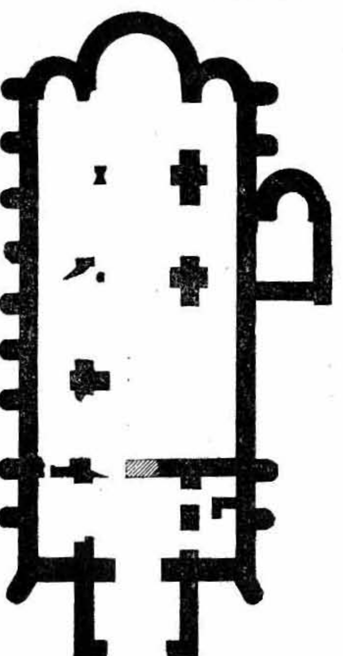
U novije doba Karaman negira ranija mišljenja, da su kontrafori služili kao potpornji bočnim zidovima. Na osnovu postojanja drvenog stropa kod ranoromaničkih bazilika na Rabu i Krku on i starohrvatskim bazilikama, koje po svojim dimenzijama, pravilnoj trobrodnoj osnovi i po vremenu pripadaju ranoromaničkim, pripisuje – do protivdokaza – pokrivanje drvenim stropom, a ne kamenim svodom. Ranija mišljenja o funkciji lezena obara na temelju primjedbe, što se vanjski kontrafori ne podudaraju u osi s unutarnjim pilonima, i zato da su ti kontrafori prave lezene dekorativnog karaktera, a nikakvi kontrafori, što primaju teret svodova.[30] Tom zaključku nisu dobro postavljene premise. Ne mogu se, naime, kad je riječ o funkciji kontrafora, vući paralele, ako se s jedne strane uzmu crkve prekrivene drvenim stropom, koje kontrafora uopće nemaju (crkve na Rabu i Krku), pa s druge strane analogno dokazivati, da je bio drveni krov na crkvama, koje kontrafore imaju (Biograd, Stupovi u Biskupiji kod Knina). Baš zato, što su bazilike na Rabu i Krku zamišljene s drvenim krovom, otpali su iz koncepcije kontrafori. Kod crkava u Biogradu i na Stupovima nije došlo do preinake u krovnoj konstrukciji i zato su, dakako, kontrafori zadržani. Da su kontrafori bili zidani iz dekorativne pobude, onda bi se dizali duž apsida, ali ni na jednoj apsidi tih crkava nema im traga baš zato, što nisu dekorativni. Zato obli kontrafori crkava Biograda i Stupova, kao najkasniji izdanci kod trobrodnih bazilika, nemaju dekorativnu nego statičku funkciju, a estetsko-dekorativni momenat odrazio se u samom njihovu oblikovanju, u izvjesnoj eleganciji, koju stvara njihova zaobljenost i kosina. Inače kontrafori ovdje nisu novost, javljaju se, ali ne zaobljenim oblikom, kod nas na pr. još na zadarskoj krstionici i na Mucimirovoj crkvici u Uzdolju na Kosovu polju.

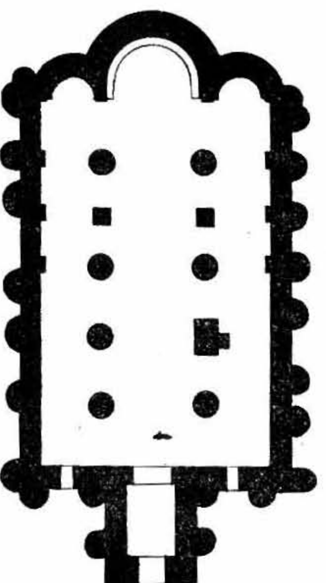
Slično je i s primjedbom o nepodudaranju vanjskih kontrafora i unutarnjih pilona u osi. Zidovi pod pritiskom krova primaju bočni tlak, koji im može izazvati nagib samo prema vani, a to se sprečava baš izgradnjom kontrafora. Kod bazilika u Biogradu i na Stupovima kontrafori su tako gusto načičkani, da bočni zid može svagdje izdržati pritisak, i zato oni prema

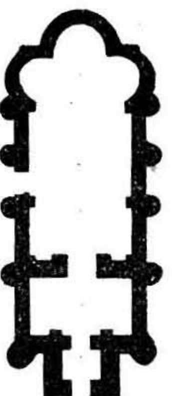
[29] Sv. Trojica u Poljudu kod Splita, sv. Marija u Trogiru i novo otkrivene, a još nepublicirane crkve sv. Mihovila u Pridrazi kod Novigrada i sv. Mihovila na Mijoljači u Brnazima kod Sinja.

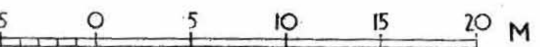
[30] Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, str. 69.

Starohrvatske crkve s kontraforima

Sl 23. Tloris triju starohrvatskih crkava s oblim kontraforima.

svojoj gustoći nemaju svrhe da izazivaju pendente u rasporedu pilona u samoj crkvi to više, što ti imaju drugu funkciju; oni naime primaju koncentrirani vertikalni tlak.

Kontrafori su dakle služili isključivo, da suzbijaju pritisak svoda na bočni zid, a gdje oni postoje, znači da je postojao i presvodni krov, koji se javlja prije stropa, a taj ga, rekao bih, istiskuje (govorimo uvijek o gradnjama naše rustične ruke; inače se kod monumentalnih građevina i mnogo kasnije upotrebljava). Prema toj krovnoj konstrukciji crkva na Bukorovića podvornici ne može biti mlađa od XI. stoljeća i zbog toga, što nijedna crkva oblih kontrafora (sv. Spas na Vrelu Cetine, Biograd, Stupovi) ne prelazi to stoljeće. Dapače, svojim oblikom starija je od te dvije trobrodne, a mlađa od sv. Spasa, koji u sebi zadržava elemente ranijeg graditeljstva centralnih osnova. Stoji dakle negdje između njih, oko prijelaza iz X. u XI. stoljeće.

Postoje inače još elementi, koji uz ovaj potvrđuju krovnu konstrukciju presvođivanja. To su u prvom redu dva para pilona uz bočne zidove; oni svojim odjelitim zidanjem uza zid najbolje dokazuju, da su imali drugu funkciju nego kontrafori; nisu naime građeni da učvrste bočne zidove. To su potpornji, t. j. njihovi najdonji dijelovi, u koje su se upirali pojasni lukovi, što su potpasivanjem iznutra učvršćivali polucilindrični crkveni svod. Uz tu odijeljenost zidanja, njihovo postavljanje izvan osi kontrafora iako nije stilski poželjno, pokazuje baš majstorov osjećaj o nevezanoj funkciji kontrafora i pojasnih lukova s obzirom na podržavanje bočnog zida, iako su i kontrafori i pojasni lukovi u podijeljenim ulogama čuvali čvrstinu krova. Jača debljina istočnog zida sa strana apside nastala je pak zbog organskog ojačanja ćoškova, da se tu, pod pritiskom svoda, ne rastave zidovi.

Konačno, nalaz velike količine obrađene sedre kod Biskupije kao i kod sv. Spasa preuzete sa srušenog krova za oblaganje grobova svjedoči, da je crkva bila presvođena, jer se sedra zbog mekoće lako oblikuje i zato, što je veoma lagana, upotrebljavala se rado za gradnju svoda, eda se izbjegne veliko opterećenje.

4. Pločnik. Plitko izdizanje baze crkvene pregrade nad razinom pločnika broda nije baš specifična, ali je ipak redovna pojava kod ranih starohrvatskih crkava.

5. Nalaz crkvenog ukrasa. Začudo, ranije Marunove iskopine i ova kasnija revizija, osim jednog slučaja, nisu naišle na ornamentirane dijelove crkvenog namještaja, što je inače redovna pojava, koja prati druge crkve njenog doba. To ne možemo pripisati ničemu drugom nego utvrđenom raznošenju obrađenog kamena s te građevine. Po Marunu spomenuti fragmenat s pleternom plastikom na pojati Bukorović-Keričića Jovana nesumnjivo potječe odavle. To je ulomak pluteja od sitnozrnatog vapnenca, koji je otučen sa sviju strana. Dimenzije mu iznose 40×25×16 cm. Lice je pri jednom kraju oštećeno, a na preostalom dijelu nalazi se troprutasti pleter. Vrpce su položene u kosim pravcima i padaju jedna na drugu okomito te tako zatvaraju polja, koja imaju oblik koso položenog kvadrata. Svako drugo sjecište vrpca zaokruženo je troprutastim kolutima (sl. 24).

Ulomak, koji je 1933. g. pronašao Đuro Bukorović u grobu na njivi ispod spomenute pojate Bukorović-Keričić Jovana, od sitnozrnatog je vapnenca

i predstavlja dijelić arhitrava. Dimenzije su mu 29×17×8,5 cm. U gornjem polju sačuvane su dvije cijele i polovina treće volute. Volute su polegnute na lijevo. Rebro, koje dijeli gornje polje od donjega, potpuno je otučeno, no opaža se trag polueliptičnih pleternih lukova. Donje polje zatvoreno je uskim letvama s obje horizontalne strane, a među njima je dvostruka troprutasta pletenica (sl. 25).

Pronađeni fragment u grobu br. 9 je završni desni kraj grede crkvene pregrade. Kamen je od bijelog sitnozrnatog vapnenca. Dimenzije su mu 47×22×7,5 cm. Na gornjem polju je niz uobičajenih voluta polegnutih s desna na lijevo. Volute su neobično duge i vitke. Rebro ima presjek istostraničnog trapeza. Na donjoj kosoj plohi do natpisnog polja ima niz listića, koji su stilizirani samo svojim gornjim dijelom, bližim vrhu. Da se razbije svaka monotonija. ima svaki drugi list po sredini odskočenu središnju lisnu arteriju. Donji dio grede je potpuno prazan; to je položaj natpisnog polja koje u našem primjerku nije baš dotjerano, da bi se urezao natpis. Po neobrađenom desnom uglu u gornjem polju sigurno je, da je taj kraj ulazio u odgovarajuću rupu u zidu, pa je prema tome završni kraj grede na pregradi.

Godine 1950. za revizije iskopina u Biskupiji obišao sam položaj kod Bukorovića i ugledao u zidu bunara Bukorovića, kako dekorativno polukugla nad olukom bunara – česme izlazi iz oktogonalne osnovice. Očistivši je s jedne strane konstatirao sam, da se radi o oktogonalnoj koloni, a to isto potvrdilo se i kod druge pendant-polukugle. Kolone su od bijelog vapnenca s naših otoka, koji se upotrebljavao za crkveni namještaj. Po tomu, što se česma nalazi u neposrednoj blizini crkve, zaključujem, da su se za njenu dekoraciju izgradile polukugle od oktogonalnih kolona, koje su dospjele s ruševina te crkve.

Pronađeni fragmenti funkcijom. dimenzijama i dekorom pripadaju dobi pleterne plastike, koja u dekoraciji crkava kod nas ispunjava razdoblje od IX.–XII. stoljeća, te nam i taj nalaz svjedoči nepobitno, da je crkva starohrvatska.

6. Odnos sa grobovima. Konačni indicij, da je crkva bila starohrvatska, očituje se u činjenici, što je materijal, naročito sedra, od nje preuzimana za gradnju ovalnih grobova. U tim grobovima bilo je nakita, a tip groba i pojava one vrste nakita ne prelaze XIII. stoljeće. Crkva je dakle već tada morala biti rušena ili se u najmanju ruku porušio njen krov, s kojega se sedra upotrebila za grobove, pa je u oba slučaja jasno, da je crkva prije tih grobova postojala te i po tome uza sve naprijed navedeno izlazi, da nije građena poslije XI. stoljeća, nego po prilici oko početka istog.

Revizijom iskopina i tim razlaganjem definitivno je dakle utvrđeno, da je jednobrodna crkva na Bukorovića podvornici u Biskupiji starohrvatska građevina. To otkriće, s obzirom na problem, koji je pred njim stajao, izlazi iz okvira običnog regionalnog značaja, pa uz već otkrivene tri starohrvatske crkve u istom selu, na Crkvini, Stupovima i Lopuškoj Glavici, predstavlja četvrtu, a već smo na dobru putu da potražimo petu i tako definitivno riješimo pitanje toliko traženog lokaliteta »v petih crikvah v Kosovi«, što će svakako biti u prilog vjerodostojnosti historijske jezgre u vijestima o pogibiji kralja Zvonimira, a to ću objelodaniti uskoro.

RÉSUMÉ

A propos de la quatrième église vieille-croate de Biskupija, près de Knin, et du cimetière qui l'entoure

L'historiographie croate depuis longtemps déjà, cherche à élucider, sans y être parvenue, de quelle façon est mort le roi Zvonimir. Deux versions existent, d'après lesquelles le roi aurait été tué par le peuple dans la plaine de Kosovo, près de Knin, à l'endroit appelé autrefois »Pet Crkava« – Les Cinq Églises. La troisième version plus récente, ne s'accorde pas avec les deux premières sur la question du lieu. L'archéologie croate, dès ses débunts, s'est adonnée à ce problème de la détermination de cet emplacement, mais a été égarée par ces données contradictoire. Jusqu' à présent à Biskupija on avait recherché les ruines de cinq églises; trois seulement ayant été retrouvées, la question était restée en suspens.

Cependant, en 1889, on en avait découvert à Bukorovića Podvornica une quatrième, mais comme la science archéologique croate n'était encore qu' à ses commencements, cette trouvaille n'avait pas donné des résultats pouvant, d'après la façon de juger de ce temps-là, aider à fixer la date de ce monument. Voilà pourquoi elle n'est pas mentionnée dans la bibliographie architecturale vieille-croate et est passée sous silence, comme si elle n'avait jamais eu lieu.

En 1939, au cours d'une nouvelle exploration de ces fouilles, l'auteur trouva un cimetière vieux-croate. Dans cet ouvrage, il expose les résultats nouveaux, et des observations inédites portant aussi bien sur les vestiges architectoniques que sur la typologie des tombeaux et la description des objets s'y rattachant. En passant, il a résolu la question de l'existence des tombeaux ovales. Les formes architecturales de cette église, sa structure murale et son toit en voûte amènent l'auteur à la situer environ au début du XIe s. Par des fragments de plastique à entrelacs encastrés dans les murs des tombes, près de l'église, et portant de l'autre côté des motifs décoratifs est confirmée l'existence de cette architecture au XIe s. Dans le fait que du matériel provenant de l'église en ruines se trouvait à l'extérieur dans la construction de tombes dont le type, ainsi que les espèces des bijoux qu'elles renfermaient, prouvent qu'elles ne pouvaient être postérieures au XIIIe siècle, l'auteur trouve la confirmation que cette église avait dû être antérieurement démolie, d'où preuve de son existence post quem non.

Ces constatations lui permettent donc d'affirmer que l'église de Bukorovića Podvornica à Biskupija existait déjà à l'époque des rois croates et qu'elle est donc bien la quatrième. Reste encore à retrouver la cinquième.

L'auteur poursuit ces recherches avec succès, et ainsi serait définitivement fixé l'emplacement de l'endroit »Pet crkava«, ce qui serait un argument en faveur de la véracité des versions de la mort violente du roi Zvonimir. Ceci ne tardera pas d'ailleurs à être publié.

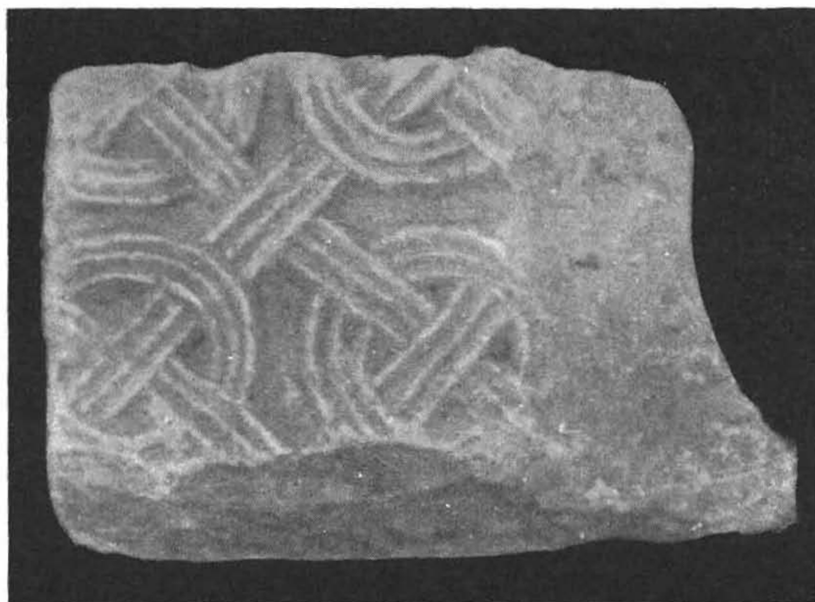
Sl. 20. Ostaci »četvrte crkve«. Snimano u toku rada. Dobro se vide: apsida, pločnik, piloni i grobovi, koji podilaze pod podvornicu Đure Bukorovića

Sl. 21. Apsida »četvrte crkve« u Biskupiji

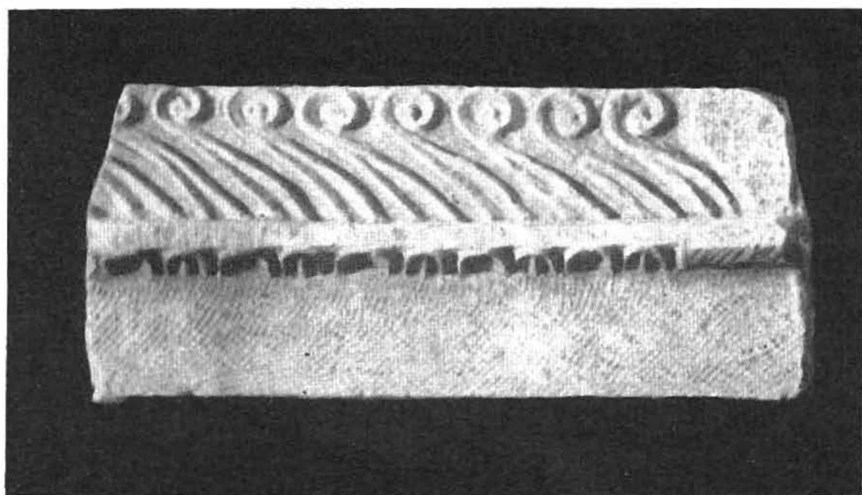
Sl. 22. Apsidice na šesteroapsidnoj crkvici sv. Trojice u Poljudu kod Splita vrše ujedno funkciju kontrafora

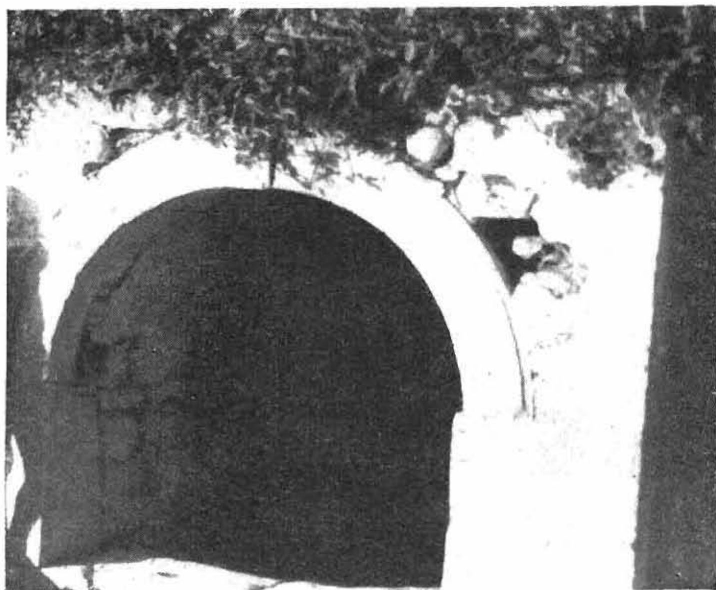
Sl. 24. Ulomak sa pojate Bukorović-Keričić Jovana

Sl. 25. Ulomak grede pronađen u grobu god. 1933.

Sl. 26. Završetak grede crkvene pregrade pronađen u grobu br. 9. g. 1939.

Sl. 27. Dvije polukugle uzidane iznad luka česme Bukorovca, načinjene su od kolona oktogonalnog presjeka, koje potječu iz unutrašnjosti četvrte crkve